गुरुदेवः दक्षिणामूर्तिः सच्चिदानन्दविग्रहः

संजीवगराइः*

भूमिका

गुरुः केवलं साधारणः शिक्षकः नास्ति, नास्ति च साधारणः जनः। गुरु इति शब्दस्य व्युत्पत्तिः बहुधा निरूप्यते, सामान्यतया गुरुत्वं नाम श्रेष्ठत्वम् इति बोध्यते। व्याकरणव्युत्पत्त्या यस्यार्थः—यः ज्ञाने, गुणे, वयसि, मर्यादायाञ्च श्रेष्ठः; सः गुरुपदवाच्यः। परन्तु एतन्मात्रेण व्यावहारिकतया अस्याः परिभाषायाः स्वीकारेऽपि, तत्त्वतः गुरोः स्वरूपं नैव प्रकाशते। अतः शास्त्रे उच्यते—

"गुशब्दस्त्वन्धकारः स्यात् रुशब्दस्तन्निरोधकः।
अन्धकारनिरोधित्वात् गुरुरित्यभिधीयते॥"

—[अद्वयतारकोपनिषत्, १६]

"गुकारश्चान्धकारो हि रुकारस्तेज उच्यते।
अज्ञानग्रासकं ब्रह्म गुरुरेव न संशयः॥"

—[गुरुगीता, ३३]

"गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः।
गुरुः साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः॥"

—[गुरुगीता, ५८]

शिष्याणाम् अज्ञानान्धकारविनाशकत्वे सति तत्त्वप्रकाशकः परमात्मा गुरुः इति अवधेयः। प्रसङ्गेऽस्मिन् तादृशोऽयं गुरुः शिवावतारः दक्षिणामूर्तिः, सनकादीनाम् ऋषीणां सकाशे प्रतीकत्वेन मौनव्याख्यानेन

* शोधच्छात्रः, संस्कृतदर्शनविभागस्य, रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्द-शैक्षणिक-शोधसंस्थानस्य, बेलुडमठस्य।

अज्ञानमलनाशपुरःसरम् आत्मतत्त्वम् ज्ञापयति। अत्र उपदेशस्य शैली कीदृशी इत्युक्ते, वयं पश्यामः—शिष्याणां संशयं नाशितुं न तस्य व्याख्यानं न वा भाषणम्, केवलं स्वस्य उपस्थित्या सच्चिदानन्दविग्रहस्य दर्शनमात्रेणैव शिष्याः छिन्नसंशयाः। अतः प्रबन्धेऽस्मिन् संक्षेपेण आलोच्यते विषयोऽयम्।

पौराणिकी कथा

स्कन्दपुराणस्थे सूतसंहितायां, शिवपुराणे अपि च दक्षिणामूर्त्युपनिषदि एषा कथा विस्तरेण उपलभ्यते, अत्र वयं संक्षेपेण कथासारम् आलोचयामः।

ब्रह्मा तस्य चतुरः मानसपुत्रान् सनक-सनन्दन-सनातन-सनत्कुमारान् सृष्टिकार्याय उत्पादितवान्। परन्तु एते ऋषयः वैराग्यवशात् सृष्टिकार्ये अप्रवृत्ताः सन्तः आत्मज्ञानाय प्रवृत्ताः। वेदादीनां शास्त्राणाम् अध्ययनेनापि यदा तेषां संशयान्धकारः नापगतः आत्मज्ञानलाभाय तृष्णार्ताः सन्तः ते (प्रायः) नारदोपदेशेन हिमालयस्थस्य शिवस्य शरणापन्नाः जाताः। तदा पुराणप्रसिद्ध्यनुसारं करुणाद्रितः शिवः हिमालयस्थे वटवृक्षतले षोडशवर्षीय-बालकत्वेन दक्षिणामूर्तिरूपेण अवतीर्णः। अवतीर्णस्य तस्य सच्चिदानन्दविग्रहस्य केवलं दर्शनमात्रेण उपदेशं विनैव सनकादीनां संशयरूपो मलः नष्टः। अतः आदिशङ्कराचार्येण उच्यते—

“चित्रं वटतरोर्मूले वृद्धाः शिष्या गुरुर्युवा।
गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु छिन्नसंशयाः॥”

दक्षिणामूर्तेः रहस्यम्

भगवान् शिवः उत्तरदिशि हिमालये निवसति; अतः गुरुत्वेन यदा दक्षिणमुखी भूत्वा अवतीर्णः, तदा दक्षिणदिशि मुखावस्थानात् आदिगुरोः मूर्तेः नाम दक्षिणामूर्तिः इति प्रचारितः। शास्त्रीय-परम्परायाम् एषा दक्षिणा दिक् मृत्योः यमस्य वा, अतः संसाररूपस्य वटवृक्षस्य अधः गुरुः दक्षिणामूर्तिः संसारबीजस्य समूलनिरोधपुरःसरं जन्ममृत्युबन्धनमुत्खादयन् साधकान् प्रति

अभयत्वम् अमृतत्वञ्च ज्ञापयति।

अथवा, प्रकारान्तरेणापि वक्तुं शक्यते, दक्षिणा (दक्षा कुशला वा) मूर्तिः यस्य सः दक्षिणामूर्तिः; अर्थात् आलोकेन अन्धकारनाशवत्, दर्शनमात्रेण शिष्यस्य अज्ञानमलं नाशयितुं कुशला ज्ञानप्रदा वा यस्य मूर्तिः स दक्षिणामूर्तिः।

किंवदन्त्यनुसारेण दक्षिणामूर्तेः हस्तचतुष्टये विद्यमानानि वस्तूनि भगवन्तं शिवम् आदिगुरुत्वेन प्रतिपादयन्ति। यतो हि, प्रायः उपरि स्थितस्य दक्षिणहस्तस्य अक्षमाला साधनायां निरन्तरतायाः प्रतीकः; अधःस्थितस्य दक्षिणहस्तस्य ज्ञानमुद्रा वृद्धाङ्गुष्ठ-तर्जन्योः मेलनेन जीव-परमात्मनोः एकात्मकतायाः प्रतीकः; उपरि स्थितस्य वामहस्तस्य अग्निः ज्ञानाग्निना अज्ञाननाशस्य प्रतीकः; अधःस्थितस्य वामहस्तस्य पुस्तकं वेदग्रन्थः वा समग्रस्य ज्ञानस्य प्रतीकः।

एवं प्रकारेण दक्षिणपदमर्दितः अपस्मारासुरः जीवानाम् अहंकारस्य मोहस्य वा प्रतीकः। यतो हि, स्मरणम् (चेतनाम्) अपस्मारयति विलोपयति वा यः सः अपस्मारः। तस्य काम-क्रोध-लोभ-मोहादिरूपस्य अपस्मारासुरस्य दक्षिणपदेन निरोधे सति संकेततया गुरुः दक्षिणामूर्तिः साधकानाम् अन्तःकरणं शुद्धीकरोति। अनेन शुद्धान्तःकरणेन साधकः परमात्मानं ज्ञातुं समर्थो भवति।

पुनश्च दर्पणे यथा स्वरूपं प्रतिफलति तथैव साधकानां हृत्पुण्डरीकस्थः परमात्मा दक्षिणामूर्तौ सच्चिदानन्दरूपेण प्रतिफलति। अतः आपातदृष्ट्या उपदेशाभावेऽपि, वाचा अव्यक्तः ज्ञानस्वरूपः परमात्मा अपरोक्षत्वेन मौनव्याख्यानेन स्वतः स्वयमेव प्रकाशते।

उपसंहारः

वर्तमानसमये समाजस्य लौकिकोन्नतिः अपि च तथ्यानां प्राचुर्यं (ज्ञानभाण्डारस्य प्राचुर्यम्) विद्यते, तथापि प्रज्ञायाः आत्मज्ञानस्य वा अभावः दृश्यते। अतः अत्रैव आदिगुरोः दक्षिणामूर्तेः प्रासङ्गिकता आपतति। प्रबन्धेऽस्मिन् ज्ञायते, दक्षिणामूर्तिः केवलम् एकस्य जनस्य मूर्तिः नास्ति अपि तु मनुष्याणाम्

अन्तःस्थितस्य शुद्धचैतन्यस्य गुरुरूपेण बहिःप्रकाशः। बाह्यः गुरुः शिष्यस्य अन्तः विद्यारूपिणं परमगुरुं दक्षिणामूर्तिमेव जागरयति। अनेनैव समस्तज्ञान-वैराग्य-आत्मज्ञानानां महासमन्वयः दक्षिणामूर्तिः भारतीयपरम्परायाम् आदिगुरुत्वेन प्रसिद्धिम् अधिगच्छति।

दीपशिखा